

ОРИГІНАЛЬНЕ ПИСЬМЕНСТВО XII—XIII В.
ДРУЖИННА ПОВІСТЬ

Микола Павлович Дашкевич (1852—1908), видатний київський філолог-славіст, із 1907 р.—академік Петербурзької АН, займався й дружинною поезією Київської Русі. Можна здогадуватись, що для Грушевського деякі з думок старшого колеги були стимулюючими.

Повісті Київського літопису. Київський літопис як збірник

Кілька десятків сторінок, присвячених Грушевським Київському літопису,— одне з найкращих досліджень цієї пам'ятки, поки що, на жаль, належним чином не оцінене. Його своєрідність обумовлено, зокрема, оригінальністю задуму автора: досліджуючи літопис як цілісний історичний твір, він водночас намагається виділити в його структурі та розглянути як самостійні, внутрішньо замкнуті художні твори—так звані дружинні повісті.

Думку Грушевського про те, що «з літературного боку» Київський літопис не має великої цінності, бо являє собою механічну компіляцію різного матеріалу, поки що не спростовано. Хоча І. П. Єрьомін і назвав свою працю 1949 р. «Киевская летопись как памятник литературы» (ТОДРЛ. 1949. Т. 7. С. 67—97. Передруковано: *Еремич И. П.* Литература Древней Руси. М., 1966. С. 98—131), але саме як цілісну літературну пам'ятку її не розглядав; серед названих тут «внутрішніх» жанрів літописної оповіді лише у двох («оповідання» та «повість») є елементи художності.

Питання про походження, склад та межі Київського літопису й в наш час не знайшли загальноприйнятого вирішення. Реферат текстологічних концепцій М. Д. Присьолкова, В. Т. Пашуто див. в зазначеній вище праці О. П. Лихачової (с. 237—238).

«Передступна філологічна робота» над Київським літописом, до якої закликає Грушевський, далека від закінчення й зараз. Певними кроками на цьому шляху можна вважати згадану вище працю І. П. Єрьоміна, а також присвячені Київському літопису сторінки монографії Б. О. Рибаківа «Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» (М., 1972). Дослідник розглядає в ній історію вивчення «Київського літописного зводу» XII ст. (с. 7—15) та послідовно, застосовуючи й деякі методи філологічного аналізу, атрибує окремі його частини гіпотетичним літописцям Полікарпу (с. 36—59), ігумену Мойсею (с. 60—72), невідомому «Галичанинові» (с. 147—161), в якому згодом розпізнає відомого з літопису «книжника Тимофія» (с. 161—172), та ін. Щоправда, наукове значення проведеного істориком дослідження великою мірою знецінюється його «телеологічним», так би мовити, характером: аналіз складу Київського літопису потрібний

Б. О. Рибаків лише для того, щоб виділити в ньому деякі фрагменти, на матеріалі яких можна запропонувати реконструкцію літопису, що не дійшов до нас, і атрабувати цей гіпотетичний літопис київському боярину Петру Бориславичу, якого він вважає автором «Слова о полку Ігоревім» (с. 184—515).

Лінгвістичному аналізу Київського літопису присвятила цикл статей В. Ю. Франчук, матеріал яких використала у своїй книжці «Киевская летопись: Состав и источники в лингвистическом освещении» (К., 1986). Шукаючи в мові літопису аргументи на користь гіпотези Б. О. Рибаків і не досягши на цьому шляху помітного успіху, дослідниці робить і самостійні цікаві спостереження над використанням в структурі літопису «дипломатичних документів» — послань, «хрестних грамот» та ін. (с. 109—157).

Традицію виділення розповіді про події 1146—1154 рр. в окрему «повідь» було започатковано ще в 1878 р. київським дослідником І. П. Хрушовим: *Хрушов И. О древнерусских летописных повестях и сказаниях XI—XII столетия*. К., 1878. С. 181. Після Грушевського її підтримала В. П. Адрианова-Перетц (*Адрианова-Перетц В. П. Областные летописные своды XI—начала XIII века // История русской литературы: В 10 т. М.; Л., 1941. Т. 1. С. 312*). Д. С. Лихачов побачив у цьому гіпотетичному творі «одну з типових повістей про політичні злочини князів»: *Лихачев Д. С. Русские летописи...* С. 226—241. У свою чергу, Б. О. Рибаків розглядає відповідні сторінки Київського літопису як фрагменти літопису «Мстиславова племені», який, за його гіпотезою, був створений літописцем та поетом Петром Бориславичем: *Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве»*. С. 277—392.

«Слово на збудування видубецького муру», до художньої цінності якого Грушевський поставився так суворо, привернуло увагу сучасних дослідників. Ю. К. Бегунов присвятив йому монографічну розвідку, що містить огляд історії вивчення твору, ретельне текстологічне, естетичне та компаративне дослідження його та спробу «реконструкції» авторського тексту: *Бегунов Ю. К. Речь Моисея Выдубецкого как памятник торжественного красноречия XII в. // ТОДРЛ. 1974. Т. 28. С. 60—76*. Маємо й загальний історико-літературний нарис: *Боровський Я. Є. «Похвальне слово» Мойсея. ігумена Видубецького монастиря // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст. К., 1981. С. 54—58*.

Традиція атрибуції згаданого «Слова», а також і всієї відповідної частини Київського літопису ігумену видубецькому Мойсею йде від К. М. Бестужева-Рюміна (*Бестужев-Рюмин К. Н. О составе русских летописей до конца XIV в. С. 78—115*) та Д. І. Гловайського (*Гловайский Д. История России. М., 1876. Т. 1. С. 100—167*). М. Д. Присьолов спробував установити ідеологічні та стилістичні ознаки літературної манери Мойсея (*Присьолов М. Д. История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940. С. 48*), таке ж завдання ставив перед собою й Б. О. Рибаків (*Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве»*. С. 60).

Між тим, як зазначає Грушевський, «автор похвали виразно відокремлює його (Мойсея.— С. Р.) від себе». До цього можна додати, що автор пише про ігумена Мойсея від третьої особи, в той час як розповідь про себе від третьої особи для давньоруських книжників не характерна (див., наприклад, «автобіографію» Володимира Мономаха).

В тексті розділу є посилання, окрім вже зазначених, і на такі праці: *Костомаров Н. И.* Лекции по русской истории: Вступ. лекция и летописи. СПб., 1862; *Шахматов А. А.* Общерусские летописные своды XIV и XV в. // ЖМНП. 1900. Сентябрь. С. 90—176. Ноябрь. С. 135—200; 1901. Ноябрь. С. 53—80; *Его же.* Исследование о Радзивилловской или Кенигсбергской летописи // Радзивилловская или Кенигсбергская летопись: Статьи о тексте и миниатюрах рукописи. СПб., 1902. Т. 2 С. 18—114; *Его же.* Нестор-летописец // ЗНТШ. 1913. Т. 117—118. С. 31—53.

Терміни бароко, рококо, ренесанс в тексті розділу вжито в значенні переносному.

Повість про Ізяслава

З оцінкою «Повісті про Ізяслава» як «найкращого повістєвого твору нашої старої літератури» погодитись важко — хоча б тому, що твір цей виділений в складі літопису цілком гіпотетично.

Міркування Грушевського про спадкоємні зв'язки між дружинною мораллю епохи Київської та моральним кодексом «народного лицарства» запорозьких козаків являють собою одне з плідних вторгнень дослідника до царини соціальної психології. Сама ж реконструкція дружинної моралі XII ст. має багато спільного з пізнішими розробками цього питання Д. С. Лихачовим (*Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. 2-е изд... С. 113—118) та Ю. М. Лотманом (*Лотман Ю. М.* Об оппозиции «честь»—«слава» в светских текстах Киевского периода // Учен. зап. Тарт. ун-та. 1967. Вып. 198. С. 100—112).

Інші дружинні повісті XII в.

Розділ цей Грушевський починає з «оповідань про Всеволода Ольговича». Цікаву характеристику літописця цього князя знаходимо в працях Б. О. Рыбакова. Окрім застосування церковного календаря, «бухгалтерського нахилу» та любові до церковної фразеології, дослідник відзначає його «сіверську» вимову (практично йдеться про заміну «в» на «у»); знаходимо тут і спробу атрибуції цієї частини печерському ігумену Іполікарпу: *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. С. 307—311; *Его же.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» С. 36—59.

Аналізуючи «повість про другий конфлікт київських князів з Андрієм» в 1172—1173 рр., Грушевський, як на нашу думку, йде на певну модернізацію, бо свідомо переносить до XII ст. колізію між «українською державністю» та «великоруським абсолютизмом пізніших часів». В усякому разі, німецький історик Е. Хурвітц доводить, що «міф» про Андрія Боголюбського як «прототипа московських царів» поступово складався вже в історіографії Московської держави й не мав реальної бази в історичній дійсності. Вона акцентує, що князь Андрій «діяв на кшталт інших київських князів»: *Hurwitz Ellen S.* Prince Andrej Bogoljubskij: The Man and The Myth. Firenze, 1980. P. 2—6; 21; 62; 85.

Грушевський висловлює думку, що «повість» про смерть Андрія Боголюбського та події на Суздальщині «покрила при редакції літопису оповідання про київські події». В наш час Б. О. Рыбаков дуже переконливо, як на наш погляд, доводить, ще варіант «Повісті про убиеніє Андрія Боголюбського», який знаходиться в Київському літописі, був написаний киянином і для киян: *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы и

автор «Слова о полку Игореве» С. 79—38. Він докладно аргументує здогадку К. М. Бестужева-Рюміна (*Бестужев-Рюмин К. Н. О составе русских летописей до конца XIV в. С. 105—107*) щодо автора цієї «повіді» — однієї з дійових осіб її Кузмища Киянина (с. 83—104). Історик доходить висновку, що він був «головним декоратором златокованих храмів Андрія» (с. 109); на жаль, ця гіпотеза подала на матеріалі лише самої «повіді». В той же час Б. О. Рибаків відзначає, що діалектні риси «повіді» свідчать на користь «південноруського походження її автора, але не стільки київського, скільки чернігово-сіверського» (с. 85). Остання деталь додає кредиту іншій атрибуції «повіді», що була запропонована М. М. Вороніним, який теж бачить в авторі її «південноруса», але це у нього не Кузмище Киянин, а піп Микула, який буцімто записав розповідь цього загадкового Кузьми: *Воронин Н. Н. Повесть об убийстве Андрея Суздальского и ее автор // История СССР. 1963. № 3. С. 83—87.*

На думку Грушевського, плач «землі Новгородської» є типовим «українським дружинним плачем» і лише вкладений літописцем «в уста новгородців». Гадаю, що південноруський літописець передав тут книжною мовою реальний зміст плачу новгородських бояр. Справа в тому, що деякі мотиви цього плачу є в розповіді про похорон Олександра Невського у Житії, а його структура відтворюється в російському початку XVII ст.— «Писанин о представлении и о погребении князя Михаила Скопина-Шуйского».

Літописний «повіді» про похід на половців Святославичів 1185 р. тепер присвячено велику літературу. Нагадаємо останнє видання: Літописні оповіді про похід князя Ігоря / Упоряд., текстолог. дослідження та пер. В. Ю. Франчук. К., 1988. С. 74—89 (текст за Іпатіївським списком Іпатіївського літопису); с. 176—189 (його переклад на сучасну українську мову); с. 90—106 (текст за Хлебниковським списком Іпатіївського літопису). Про сучасний стан питання зв'язків цієї повісті зі «Словом о полку Ігоревім» див. вище.

Останки дружинних повістей з першої чверті XIII в.

Повість про битву на Калці в останні десятиріччя не раз привертала увагу дослідників. Технологічне вивчення усіх її версій провів Дж. Феннел (*Fennell J. The Tatar Invasion of 1223: Source Problems // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Berlin, 1980. Bd. 27. P. 18—31*). Що ж до версії твору в Іпатіївському літописі, реконструкцію якого подає Грушевський, то думки про її походження дуже розійшлися. Галицьке (або волинське) її походження не виключав Л. В. Черепнін (*Черепнін Л. В. Летописец Данила Галицкого // Ист. зап. 1941. Т. 12. С. 244—245*), доводив М. М. Тихомиров (*Тихомиров М. Н. Русская культура X—XVIII ст. М., 1968. С. 86—87*), а з іншою аргументацією — А. І. Генсьорський (*Генсьорський А. І. Галицько-волинський літопис: Процес складання, редакції і редактори. К., 1958. С. 19—20*), поєднував із впливом якогось із «ростовсько-суздальських зводів XIII ст.» Д. С. Лихачов: *Лихачев Д. С. Летописные известия об Александре Поповиче // ТОДРЛ. Т. 7. С. 23—24* (передруковано: *Лихачев Д. С. Исследования по древнерусской литературе. Л., 1986. С. 324—325*). Дж. Феннел в названій праці проводить думку про чернігівське джерело повісті, а О. В. Еммауський — про переяславське: *Эммаусский А. В. Летописные известия о первом нашествии монголо-татар на Восточную Европу // Учен. зап. Кирова. пед. ин-та. 1958. Т. 1, вып. 17. С. 69—90.*

Що ж до версії Грушевського, то гадку про відбиття в літописі «сказання київського літописця» першим висловив І. І. Срезневський (*Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка X—XIV вв.* 2-е изд. СПб., 1882. С. 98—99), а після Грушевського його гіпотезу про доповнення тут київської повісті додатками галицького походження розвинули та деталізували В. Т. Пашуто (*Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.* М., 1950. С. 41—42) та В. К. Романов, автор найбільш докладного дослідження цього питання: *Романов В. К. Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи // Летописи и хроники: 1980 г. М., 1981. С. 79—103.*

Видання «Повісті» — в складі видань Іпатіївського літопису. Див. також: *Білецький. Хрестоматія...* С. 90—100. Довідкова література: *Словарь XI—XIV...* С. 346—348.

РЕЛІГІЙНА ЛІТЕРАТУРА XII—XIII ВВ.

Церковне риторство і поезія. Клим Смолятич, Кирило Турівський, аноніми

Виступ Грушевського проти «звичайних гадок про повне й нероздільне панування церковності в нашій культурі» XII—XIII ст. має на увазі синтезуючі праці таких російських медієвістів, як І. Я. Порфір'єв або Є. Є. Голубинський. Психологічно він пояснюється, по-перше, багаторічним вивченням — як історико-джерелознавчим, так і літературознавчим — саме літописів; по-друге, постійним намаганням Грушевського розглядати явище давньої літератури в контексті усної словесності доби, як частку «словесної творчості в цілому. Взагалі ж до цієї і подібних до неї уваг Грушевського треба добре придивитися, коли постануть нові спроби створення теоретичної історії української літератури.

Розглядаючи літературну спадщину *Клима (Климент) Смолятича*, Грушевський користується такими виданнями: *Лопарев Хр. Послание митрополита Климента к смоленскому пресвитеру Фоме: Незданный памятник литературы XII в.* СПб., 1892 (ПДПИ, № 90); *Никольский Н. К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности. I. К вопросу о незданном поучении Климента Смолятича // Изв. ОРЯС. 1897. Т. 2, кн. 1. С. 65—73; передруковано: Сб. ОРЯС. СПб., 1907. Т. 82, № 4. С. 95—103.*

Останнє видання безсумнівного твору *Клима Смолятича: Послание Климента Смолятича / Подгот. текста, пер., комент. В. В. Колесова // ПЛДР: XII в.* С. 282—289; 658—660 (з паралельним російським перекладом). Зараз *Климу Смолятичу* (київський митрополит в 1147—1155 рр., помер після 1164 р.) приписуються також частина відповідей на «Запитання Кирика» (на 21, 30, 38, 43 та 4-й пункт 101-го питання), «Поученіє у неділю всіх святих» за рукописом XV ст. та, зовсім вже принагідно, «Слово о любові Климово».

Сумнів Грушевського щодо смоленського походження *Клима* демонструє, що вже в XII ст. виникають біографічні ситуації, які так утруднюють розрізнення українських і білоруських письменників XVI—XVII ст. Див. про це, зокрема: *Огієнко І. Розмежування пам'яток українських від білоруських.* Жовква, 1934. На нашу думку, прозвання *Клима* могло походити, як і у сучасного письменника *Ю. Смолича*, від давньоруського «смола».

Довідкова література: *Махновець. Давня...* С. 83—85; *Словарь XI—XIV...* С. 227—228.

Наведений Грушевським перелік безсумнівних творів Кирила Туровського відповідає сучасному стану вивчення цього питання. Автор посилається на такі видання і дослідження творів славетного «ритора»: *Никольский Н. К.* Материалы для истории древнерусской духовной письменности // Сб. ОРЯС. 1907. Т. 82, № 4. С. 1—168 (текст перекладеного Грушевським «Проложного житія Кирила Туровського» — на с. 62—64); *Суломликов М. И.* О сочинениях Кирилла Туровского // Рукописи графа А. С. Уварова. СПб., 1858. Т. 2; *Лопарев Х.* Слово в великую субботу, принадлежащее святому Кириллу Туровскому. СПб., 1893 (ПДП, № 97).

Критичне видання творів Кирила Туровського здійснене Т. П. Єрьомінін: *Еремін И. П.* Литературное наследие Кирилла Туровского // ТОДРЛ. 1955. Т. 11. С. 342—367 (археографічний огляд); 1956. Т. 12. С. 340—361; 1957. Т. 13. С. 409—428; 1958. Т. 15. С. 331—348. Уривки з «Слова на нову неділю по Пасці» і з «Слова на Вознесієнне Господне» див.: *Білецький.* Хрестоматія... С. 47—50. Новітнє видання деяких «слів» з паралельним російським перекладом: *Из «Притч» и «Слов» Кирилла Туровского /* Подгот. текста, пер. и коммент. В. В. Колесова // ПЛДР: XII в. С. 290—323; 660—669.

Започаткований Грушевським естетичний напрям у дослідженні творів Кирила знайшов згодом продовження та розвиток, в першу чергу, в працях І. П. Єрьоміна: *Еремін И. П.* Притча о слепце и хромце в древнерусской письменности // Изв. ОРЯС. 1925. Т. 30. С. 323—352; *Его же.* Ораторское искусство Кирилла Туровского // ТОДРЛ. 1962. Т. 18. С. 50—58 (передруковано: *Еремін И. П.* Литература Древней Руси. С. 132—143). Див. також: *Прокофьев Н. И.* К литературной эволюции весеннего пейзажа: Кирилл Туровский, И. М. Катыврев-Ростовский и В. К. Тредиаковский // Новые черты в русской литературе и искусстве: XVII — начало XVIII в. М., 1976. С. 231—242; *Колесов В. В.* К характеристике поэтического стиля Кирилла Туровского // ТОДРЛ. 1981. Т. 36. С. 37—49; *Козлов С. В.* Символика духовных «сокровищ» в сочинениях Кирилла Туровского // Жанровое своеобразие и стиль. М., 1985. С. 95—109; *Демкова Н. С.* Поэтика повторов в древнеболгарской и древнерусской ораторской прозе X—XIV веков. С. 31—32.

Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 76—83; *Словарь XI—XIV...* С. 217—221.

Треба зазначити, що поставлені Грушевським завдання вивчення літературної специфіки давньоруської гімнографії практично так і не були реалізовані.

«Похвала св. Клименту» після Грушевського в науці не розглядалася. Дослідник звертається, зокрема, до видання: *Соболевский А. И.* Чудо св. Климента папы римского: Древнерусское «слово» домонгольского периода // Изв. ОРЯС. 1901. Т. 6, кн. 1. С. 1—8.

Думку Грушевського, згідно з якою «видубецький панегірист знав» «Похвалу Клименту», заперечив Ю. К. Бегунов, зазначивши, що згадана притча «читається в Євангелії і, мабуть, обидва проповідники незалежно один від одного» зверталися до одного першоджерела: *Бегунов Ю. К.* Речь Моисея Выдубецкого как памятник торжественного красноречия XII в. // ТОДРЛ. Т. 28. С. 67.

Агіографія. Повісті Симона і Полікарпа

Розділ починає дотепне історико-літературне переосмислення давнього візантійського уподоблення християнського подвижника воюю. У Грушевського цей «воїн Христов» порівнюється з багатирями не лише билинними, а й з тими, що відомі з усної української прози. Див.,

наприклад: Легенди та перекази / Упоряд. А. Л. Іоніди. К., 1985. С. 162, 163—165.

Далі йде чудова характеристика історико-культурної функції «Печерського патерика», його значення та місця в духовному житті українського народу. Можна було б лише додати, що значним був і внесок цього твору в релігійний пласт духовної свідомості російського простолуду. Друковані редакції «Патерика» поширювалися і в Московській Русі, витягами з них рясніють рукописні збірники, зокрема старообрядницькі. Багато перевидань мали й повісті «Патерика» в обробці Дмитра Туптала. Саме з цією редакцією в складі Четьїх-Міней українського письменника познайомився О. С. Пушкін, який співвідніс із «Патериком» «предания русские», а в його «легендах о киевских чудотворцах» знайшов «прелесть простоты и вымысла»: *Пушкин А. С. Полн. собр. соч.*: В 16 т. М.; Л., 1941. Т. 14. С. 163.

В тексті розділу є послання на праці: *Соболевский А. И. Послание епископа Симона // Изв. ОРЯС. 1909. Т. 14, кн. 1. С. 1—11; Петухов Е. В. Материалы и заметки из истории древнерусской письменности // Изв. ОРЯС. 1904. Т. 14, кн. 1; Шахматов А. А. Киево-Печерский патерик и Печерская летопись // Изв. ОРЯС. 1897. Т. 2. С. 795—844; Его же. Житие Антония и Печерская летопись / ЖМНП. 1898. Март. С. 105—149; Келтуяла В. А. Курс истории русской литературы. 2-е изд. Ч. 1, кн. 1. С. 762—781.*

«Киево-Печерський патерик» продовжував привертати пильну увагу дослідників. У 1931 р. Д. І. Абрамович друкує в Києві зразкове, як на свій час, видання твору: *Абрамович Д. Киево-Печерський патерик. У Києві, 1931* (репринтні перевидання: *Das Paterikon des Kiever Höhlenklosters. Nach der Ausg. D. Abramovic neu hrsg. von D. Tschizewskij. München, 1964.* Уривки за Касіянівською редакцією: *Білецький. Хрестоматія... С. 62—76.* Новітнє видання з паралельним російським перекладом: *Киево-Печерский патерик / Подгот. текста, пер. и коммент. Л. А. Дмитриева // ПЛДР: XII век. С. 313—626; 692—704.*

Найбільш важливі літературознавчі дослідження: *Білецький О. І. Киево-Печерський патерик // Матеріали... С. 135—141; Адрианова-Перетц В. П. Задачи изучения «агиографического стиля» Древней Руси // ТОДРЛ. 1964. Т. 20. С. 41—71; Его же. Сюжетное повествование в житийных памятниках XI—XIII вв. С. 101—107; Волкова Т. Ф. Художественная структура и функции образа беса в Киево-Печерском патерике // ТОДРЛ. 1979. Т. 33. С. 228—237; Исиченко Ю. А. Киево-Печерский патерик в историко-литературном процессе конца XVI—начала XVIII века на Украине: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1987.*

Не лише на Грушевського листування Симона з Полікарпом справляють враження чогось штучного. В. М. Істрин, наприклад, висунув гіпотезу, за якою розповіді про печерських святих були написані Симоном раніше й йому довелося пристосовувати їх до викривального листа Полікарпу: *Истрин В. М. Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода: 11—13 вв. Пг., 1922. С. 202—203.* «Літературшу фікцію» бачить у цьому листі й сучасний дослідник Ф. Бубнер, розцінюючи його лише як вступ до пам'ятки: *Bubner F. Das Kiever Paterikon: Eine Untersuchung zu seiner Struktur und den literarischen Quellen. Inaug. Diss. .. Ausburg, 1969. S. 26.*

Демонологічні уявлення складачів «Патерика» докладно розглянуті в зазначеній вище розвідці Т. Ф. Волкової. Своєрідну реалістичну «розшифровку» фантастичних епізодів твору знаходимо в романі Вал. Шевчука «На полі смиренному» (К., 1983), що використовує основні сюжетні лінії пам'ятки і є її редакцією нового часу.

Довідкова література: *Махновськ. Давня... С. 119—126; Словарь XI—XIV... С. 308—313; 392—396; 370—373.*

Моральне поучення і проповідь

«Слово про князів» лишається не вивченим із текстологічного боку. Сучасна дослідниця зазначає: «Зараховуючи С[лово] за традицією до XII ст., підкреслимо, однак, що це датування по суті не доведене: питання, що його ставить автор у С[лові] — про необхідність підкорення «молодших» князів старшим у роді — з такою ж гостротою стояло і в XV—XVI ст. (за Василя II, Івана III, Василя III, Івана IV)...» (*Салмина М. А.* Слово о князьях // *Словарь XI—XIV... С. 430*). Дійсно, між автором та його персонажем Давидом Святославичем (помер у першій чверті XII ст.) — хронологічна дистанція, достатня, щоб деталі фантастичні, легендарні з'явилися в усній традиції (мабуть, родинній князівській) або щоб книжник міг спокійно вести їх до розповіді за власним розсудом. Але ж чернігівське походження твору не викликає сумніву, а що було з цим князівством та його князями в XV—XVI ст.? І чи цікавили їх проблеми московських «самодержавців», названих М. О. Салминою?

Розглядаючи цей твір, Грушевський посилається на такі праці: Слово похвальное на пренесение мощей св. Бориса и Глеба: Неизданный памятник XII в. / Сообщ. Х. Лопарева. СПб., 1894 (ПДП. № 98); *Голубовский П.* Опыт приурочения древнерусской проповеди «Слово о князьях» к определенной хронологической дате // *Древности*. Тр. Археогр. комиссии имп. Москов. археол. о-ва. М., 1899. Т. 1, вып. 3. Стлб. 491—510.

Новітні видання: *Билецкий*. Хрестоматія... С. 50—52 (уривок); Слово о князьях / Подгот. текста М. В. Рождественской, пер. и коммент. И. П. Еремина // ПЛДР: XII век. С. 338—343; 671—674 (з паралельним російським перекладом). Довідкова література: *Махновець*. Давня... С. 130; *Словарь XI—XIV... С. 429—431*.

Далі мова йде про анонімне слово «В субботу сыропустную память святых отец», яке за рукописом XV ст. було опубліковане у кн.: *Никольский Н.* О литературных трудах митрополита Климента Смолятича, писателя XII века. СПб., 1892. С. 217—221.

У кінці розділу розглянуто «От гръшнаго Георгия черноризца Зарубская пещеры повчение к духовному чаду». Видання твору: *Срезневский И.* Поучение Зарубского черноризца Георгия в списке XIII в. // *Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках*. СПб., 1867. С. 51—57; *Бычков И.* Новый список поучения Зарубского черноризца Георгия // *Библиографическая летопись*. 1917. Т. 3. С. 101—105. Довідкова література: *Махновець*. Давня... С. 35—36; *Словарь XI—XIV... С. 105*.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДОБА

Шараневич Ісидор Іванович (1829—1902) — львівський історик. Його праці, головним чином з галицької історії, друкувалися німецькою, польською та російською мовами. Причина присвяти цієї частини тому дослідникові прояснюється нижче, де Грушевський відзначає наукову цінність його студії «про Іпатіївський літопис як джерело для історії Австрії». Мається на увазі: *Scharane:isch I.* Die Hipatios-Chronik als Quellerbeitrag zur osterreichischen Geschichte. Lemberg, 1872.

Галицький літопис

Розділ цей Грушевський починає, як він сам зазначає, зі «стереотипної фрази» про невивченість пам'ятки українськими — за певними винятками — та російськими вченими. Щодо останніх, то тут дещо

змінилося. Російські дослідники зайнялися Галицько-Волинським літописом, головним чином, після приєднання західноукраїнських земель до СРСР, що мало ідеологічний присмак «соціального замовлення». Див.: *Присєлков М. Д.* Летописание Западной Украины и Белоруссии // Учен. зап. Ленингр. ун-та: Сер. ист. наук. № 67, вып. 7. 1940. С. 5—24 (український переклад одного з розділів: *Присєлков М. Д.* Початок літописання в Галицько-Волинській землі // *Матеріали...* С. 101—110; *Черепнин Л. В.* Летописец Даниила Галицкого // *Ист. зап. М., 1941. Т. 12. С. 228—253* (скорочений український переклад: *Матеріали...* С. 101—110).

Відзначимо також, що деякі сучасні російські дослідники не завжди об'єктивні щодо української наукової спадщини. Так, у згаданому вже вище корисному й кваліфікованому огляді О. П. Лихачової говориться: «до 40-х г. ХХ в. исследования происхождения и состава этого памятника не было произведено» (*Лихачева О. П.* Летопись Ипатьевская // *Словарь XI—XIV...* С. 239). Зауважимо, що І. П. Ерьомін, що працював у часи куди менш сприятливі для наукової об'єктивності, свій розгляд історії вивчення Волинського літопису починає саме з цих питань в інтерпретації М. С. Грушевського: *Еремич И. П.* Волинская летопись 1289—1290 гг. как памятник литературы // *ТОДРЛ. 1957. Т. 13. С. 102—117* (далі цит. за передруком: *Еремич И. П.* Литература Древней Руси. С. 164—184).

Далі Грушевський згадує так зване друге та третє видання Іпатіївського літопису в ПСРЛ: ПСРЛ СПб., 1908. Т. 2 (фотомеханічне перевидання: М., 1962); Пг., 1923. Т. 2. вып. 1. Новітнє видання: Галицько-Волинская летопись / Подгот. текста, пер. и коммент. О. П. Лихачевой // ПСРЛ: XIII век. С. 236—425. Див. також уривки за виданням 1871 р.: *Білецький. Хрестоматія...* С. 97—106. Українські переклади: Галицько-Волинський літопис / Пер. і пояснив Т. Коструб. Львів, 1936. Ч. 1; Літопис Руський... С. 368—452. Є й англійський переклад, зроблений українським дослідником Є. О. Перфецьким: *The Galician-Volynian Chronicle / Transl. by G. A. Perfecky. München, 1973.*

Спостереження Грушевського над первісною («без років») формою літопису були повторені (без посилань на його праці) М. Д. Присєлковим, В. Т. Пашуто та О. П. Лихачовою. Ще раніше, послаючись на одну з праць Грушевського, близькі спостереження виклав Д. С. Лихачов: *Лихачев Д. С.* Русские летописи... С. 249—250. Таким чином, ці думки українського історика стали одним із «загальних місць» сучасної науки про давні літописи. Такий же загальний здобуток становить і реконструйована дослідником хронологія подій, відбитих в Галицько-Волинському літопису: *Грушевський М.* Хронологія прдій Галицько-Волинської літописі // *ЗНТШ. 1901. Т. 41. С. 1—72.*

В тексті та примітках розділу, крім зазначених вище, є посилання на такі праці: *Попов А.* Обзор хронографов русской редакции. М., 1866; *Zubrzycki D.* Kronika miasda Lwowa. Lwów, 1844.

Повість про Куремсу і Бурандая

І. П. Ерьомін наводить кілька аргументів на доказ того, що, всупереч думці Грушевського, оповідь про Куремсу та Бурандая є складовою частиною Літописця Данила Галицького: *Еремич И. П.* Литература Древней Руси. С. 166—169.

Історія подій в Литві по смерті Мендовга

В. Т. Пашуто вбачає в цьому оповіданні спочатку «літопис Василька Романовича» (до 1269 р.), а потім літописець Шварна Даниловича, до якого литовські відомості потрапили з також гіпотетичного «Новогородського Литовського літопису» (*Пашуто В. Т.* Очерки по

історії... С. 104—133). І. П. Єршомін не погоджується бачити тут спеціальну «повідь» про «події в Литві після смерті Міндовга», зазначаючи, між іншим, що литовські звістки перебиті тут руськими та польськими (Єремін І. П. *Литература Древней Руси*. С. 167—169). Останній перегляд проблеми кінцевої частини «літописця Данила Галицького» див.: *Ужанков А. II. «Летописец Даниила Галицкого»: Редакция, время созданий // Герменевтика древнерусской литературы: XI—XVI века*. М., 1989. С. 278—282.

Повість про Володимира Васильковича

Викладені тут текстологічні спостереження над цією частиною Галицько-Волинського літопису були прийняті Ф. Кострубою (Галицько-Волинський літопис / Пер. і пояснив Т. Коструба. С. 22), проігноровані В. Т. Пашуто та заперечені І. П. Єршоміним. Останній вважає, що весь «Волинський літопис» складений однією людиною, й дуже скептично сприймає гіпотезу Грушевського про авторство писця Федорця. Визначивши дотепність цієї гіпотези, дослідник зазначив: «Важко припустити, що писець Федорець писав сам про себе від третьої особи: це було зовсім не притаманно давньоруським книжникам» (Єремін І. П. *Литература Древней Руси*. С. 182). І. П. Єршомін відкидає також здогадку В. Т. Пашуто, що автором «літописів» Володимира Васильковича і Мстислава Даниловича був володимирський єпископ Євстигній, і таким чином окреслює постать незнаного автора «Волинського літопису»: про нього можна сказати лише, «що був він палким прибічником князя Володимира Васильковича, був обізнаний з усіма подіями його княжіння і знав князя особисто, що був він людиною начитаною, що добре знав свою практику та традиції літописної справи,— мабуть, це був місцевий монах або священник» (Там же. С. 183). Отже, проблема процесу складання волинської частини Галицько-Волинського літопису та її атрибуції не може вважатися вирішеною.

Зате зроблений Грушевським аналіз художньої своєрідності «Повісті про Володимира Васильковича» та психологічні портрети нещасливого князя та його літописця являють собою один із маленьких «внутрішніх» шедеврів «Історії української літератури». Цей історіософський етюд, пронятий щирим людським співчуттям, це елегічне прощання з «княжою Руссю» розкриває глибину коріння гуманістичної традиції в українській культурі.

Повісті про Татарщину

Побоїще Батиеве. Після Грушевського, на жаль, «Повість про Батиеве побоїще» в складі Іпатіївського літопису спеціально не досліджувалася. Г. М. Прохоров бачить в ній південну, одну з двох найдавніших версій оповіді: *Прохоров Г. М. Повесть о нашествии Батия // Словарь XI—XIV... С. 364*. Проте увагу дослідників привернула версія «Повісті» в Лаврентіївському літописі, зокрема її «мозаїчна» структура та питання про час виникнення. Див.: *Комарович В. Л. Лаврентьевская летопись // История русской литературы: В 10 т. М.; Л., 1945. Т. 2, ч. 1. С. 90—96; Его же. Из наблюдений над Лаврентьевской летописью // ТОДРЛ. 1976. Т. 30. С. 32—48; Прохоров Г. М. Кодикологический анализ Лаврентьевской летописи // Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1972. Т. 4. С. 77—104; Его же. Повесть о Батыевом нашествии в Лаврентьевской летописи // ТОДРЛ. 1974. Т. 28. С. 77—98; Лурье Я. С. Лаврентьевская летопись — свод начала XIV в. // ТОДРЛ. 1974. Т. 29. С. 54—67.*

Згадана в тексті розділу «Воскресенська збірка» — фундаменталь-

ний російський літопис середини XVI ст., складач якого брав, як вважають, деякі відомості домосковської доби з літопису, близького до Іпатіївського. Див. *Лихачев Д. С. Русские летописи...* С. 474. Видання II: ПСЛР. СПб., 1856. Т. 7; 1859. Т. 8.

Слово о погибели Рускыя земли и о смерти великого князя Ярослава. Другий список цього й досі загадкового твору був відкритий І. Н. Заволоко 1933 р. в одному з рукописів Гребеншиковської старообрядницької общини, а згодом видрукуваний М. В. Горліним в Парижі (*Gorlin M. Le Dit de la ruine de la terra Russe et de la mort du grand-prince Jaroslav // Revue des études slaves. Paris, 1947. T. 23. Fasc. 1—4. P. 5—33*) та в Ленінграді В. І. Малишевим (*Малышев В. И. Житие Александра Невского: По рукописи середины XVI в. Гребеншиковой старообрядческой общины в г. Риге // ТОДРЛ. 1947. Т. 5. С. 185—193*). У цьому рукописі «Слово о погібелі Руської землі» також виконує функцію передмови до Життя Олександра Невського.

Ця обставина не прояснила, проте, питання, маємо ми тут справу з окремою, самостійною пам'яткою чи все ж така із вступом до Життя. М. М. Тихомиров, М. К. Гудзій, О. В. Соловйов, Ю. К. Бегунов стоять на першій позиції, а Л. О. Дмитрієв ускладнює її гіпотезою, за якою цей твір — «або вступ, або перша частина твору про «погибель Руської землі» — про жахи Батівщини» (*Дмитриев Л. А. Слово о погибели русской земли // Словарь XI—XIV ... С. 432*). Думку про первісну приналежність «Слова о погібелі» до Життя захищали після Грушевського В. Л. Комарович, С. О. Богуславський, В. І. Малишев, А. Мазон, Д. Чижевський.

Цікава еволюція поглядів на це питання самого Грушевського. Якщо в першому відгуку на відкриття «Слова о погібелі» він вважав його самостійною пам'яткою (*Грушевский М. Наукова хроніка: Нововидані пам'ятки давнього письменства руського: Слово о погібелі Руськыя земли // ЗНТШ. 1895. Т. 5, кн. 1. С. 2—6*), то в коментованій праці називає його «фрагментом» і на певних умовах згоден припустити його приналежність до «повісті про Олександра Ярославича».

Автор «Історії української літератури», як бачимо, підкреслює північне походження твору. А втім О. В. Соловйов прийшов до висновку, що автором «Слова о погібелі» був дружинний співєць князя Ярослава Всеволодича, і був цей співєць південноруського походження. «Можливо, він почав це «Слово» у Києві 1288 або 1240 р., можливо, й деінде, але думкою він і тоді переносився на київські гори, в давню столицю Руської землі, яку він так палко любив» (*Соловьев А. В. Заметки к «Слову о погибели Рускыя земли» // ТОДРЛ. 1958. Т. 15. С. 102*). О. В. Соловйов звертає увагу на те, що «виногради обительними» можна розуміти й в прямому значенні, реально, та з посиланням на Грушевського (*Грушевский М. С. Очерк истории Киевской земли. К., 1891. С. 376. прим. 7*) зазначає: якщо виноградники були відомі на Київщині в XVI ст., «вони могли існувати і в XIII ст.» (Там же. С. 80, прим. 7). В. В. Данилов, спираючись на цю ж деталь, стверджує, що «автор був монах і прийшов на північ Русі з півдня. Один із кінцевих висновків розвідки В. В. Данилова: твір «написав монах-південнорус, який прибув до Володимиро-Суздальської землі з Галича у зв'язку з переїздом туди митрополита Кирила II й тому зберіг у пам'ятці риси південної природи та побуту» (*Данилов В. В. «Слово о погибели Рускыя земли» как произведение художественное // ТОДРЛ. Т. 16. С. 140, 142*). Якщо думку про церковний статус автора «Слова» поділяє лише, здається, Г. Пашкевич (*Paszkiewicz H. The making of the Russian nation. London, 1963. P. 282*), то тезу про авторство «вихідця з південної Русі» — Ю. К. Бегунов (*Бегунов Ю. К. Памятник русской литературы XIII века «Слово о погибели Русской земли». М.; Л., 1965. С. 123*) та Л. О. Дмитрієв в цитованій вище праці.